

ნინო მღებრიშვილი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო

**„დოგმატიკონის“ S-1463 ხელნაწერში დაცული
თეოდორე აბუკურას შრომების ტექსტის
მარგინალური მინაწერები¹
(226 r – 256 r; 288 r – 301 r)**

*საკვანძო სიტყვები: „დოგმატიკონი“, თეოდორე აბუკურა,
მარგინალური მინაწერები.*

„დოგმატიკონის“ ხელნაწერთა კიდეებზე, როგორც ეს საზოგადოდ დამახასიათებელია ხელნაწერი წიგნებისთვის, ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ტიპის შენიშვნები, რომელთაც მარგინალურ მინაწერებს ვუწოდებთ (ლათ. *marginalis*). ისინი შეიძლება ეკუთვნოდეს, როგორც მთარგმნელს და გადამწერს, ასევე, სხვა პირებსაც და ფრიად საყურადღებო ცნობების შემცველი არიან ისეთი საკითხების კვლევისას, როგორც არის ქართული ენისა და გრამატიკული აზროვნების ისტორია, ლექსიკოგრაფია, ძველი ქართული ფილოსოფიური ტერმინოლოგია და სხვ. როგორც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღინიშნება, ის, რაც დღეს რედაქტორის ან გამომცემლის ფუნქციად ცხადდება, XI საუკუნეში მთარგმნელ-კომენტატორს ევა-

¹ მაღლობას ვუხდი ანონიმურ რევენუენტებს მათი სასარგებლო შენიშვნებისა და რჩევებისათვის.

ლებოდა, რადგან, გარკვეულწილად, ის იყო სწორედ ტექსტის გამომცემელიც და რედაქტორიც². ამის მაგალითია ჩვენ მიერ აღნუსხული მარგინალური მინაწერებიც, რომლებიც ტექსტის უკეთ აღსაქმელად დამატებით განმარტებებსა და მითითებებს გვაწვდის. სტატიაში განხილული იქნება მინაწერები, რომლებიც წარმოდგენილია „დოგმატიკონის“ S-1463 ხელნაწერში დაცულ თეოდორე აბუკურას შრომათა აშეიბზე, კერძოდ, 226 r – 256 r-სა და 288 r – 301 r-ზე. იმის მიუხედავად, რომ ჩვენი კვლევა ამ ხელნაწერის მხოლოდ განსაზღვრულ გვერდებს მოიცავს, ვფიქრობთ, ის მაინც შეგვიქმნის საერთო წარმოდგენას „დოგმატიკონის“ მარგინალური მინაწერების რაობაზე, მათ ხასიათსა და მნიშვნელობაზე.

მარგინალური მინაწერების მხრივ საეტაპოდ მიიჩნევა ელინო-ფილური სკოლის წარმომადგენელთა მიერ შესრულებული თარგმანები და ორიგინალური შრომები. მნიშვნელოვანწილად მათ მიერ იქნა შემუშავებული წესები ტექსტების აღჭურვისა სქოლიო-კომენტარებით, წინასიტყვაობითა და ანდერძებით.

წინასიტყვაობა და ანდერძი, რომლებიც შრომას ერთვის შეიძლება იყოს ვრცელი, ან მოკლე; შემოიფარგლებოდეს მხოლოდ მთარგმნელის ვინაობის დასახელებით, ან უფრო ვრცლად აღწერდეს შრომის თარგმნასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა გარემოებას, გვაწვდიდეს ინფორმაციას თხზულების ავტორსა და მთარგმნელზე. „დოგმატიკონში“ დაცულ თეოდორე აბუკურას ტრაქტატებს წინასიტყვაობა არ დაერთვის, თუმცა ზოგჯერ მთარგმნელის ვინაობა თუ თარგმნასთან დაკავშირებული ესა თუ ის გარემოება მოცემულია გავრცობილ სათაურშიც, რაც დამახასიათებელი იყო ბერძნული ტრადიციისთვის. ამის თვალსაჩინო მაგალითია აბუკურას ერთ-ერთი ტრაქტატი, რომელსაც ერთვის მთარგმნელის, მიხაელ ხუცის, შესავალი, რომელსაც ეს შრომა ბერძნულ ენაზე არაბულიდან უთარგმნია:

² თვალთვადი 2009, 53-54.

ეპისტოლე მქონებელი წმიდისა და უბიწოისა სარწმუნოებისა. წარცმული ნეტარისა თუმაჲს მიერ იცრუსალიმელ პატრიარქისა სასომხეთოჲსა მწვალებელთა მიმართ. არაბულად ვიდრეჲ თეოდორეს მიერ აბუკურად სახელდებულისა ხარანელთა ეპისკოპოსისა აღწერილი ო: და ჩემ უნდოჲსა მიხელ ხუცისა და სამოციქულოჲსა იცრუსალიმისა საყდრისა სვნიკელოსისა მიერ ბერძულად თარგმანებული, რომელსა შინა განცხადებულად ჩანს, ვითარმედ მხოლოდ ხალკედონს ოდენ შეკრებულისა კრებისაჲ ჟამარიტ არს ქრისტეს ღმრთისა ჩუენისა ძლით. განსაზღვრებულისა სარწმუნოებისა სიტყუა [252r-254v].

„დოგმატიკონი“ სასწავლო-სახელმძღვანელო დანიშნულების მქონე კრებული იყო, რომლის წყალობითაც ქართველი მკითხველისთვის ხელმისაწვდომი ხდებოდა მაშინდელი მსოფლიო ქრისტიანული ლიტერატურის მნიშვნელოვანი დოგმატიკური და პოლემიკური თხზულებები, ხოლო აშეიბზე დართულ შენიშვნებს მნიშვნელოვანი ფუნქცია ჰქონდა: ერთი მხრივ, მოსწავლეებს/მკითხველებს ყურადღება გაემახვილებინათ შრომის მნიშვნელოვან მონაკვეთებზე, ხოლო, რიგ შემთხვევებში, მინაწერები ბიბლიოგრაფიის ფუნქციასაც ასრულებდა – მთარგმნელი აშეიბზე უთითებდა ავტორს ან შრომას, სადაც მკითხველი, დაინტერესების შემთხვევაში, შეძლებდა უფრო დეტალურად და სიღრმისეულად გაცნობოდა კონკრეტულ საკითხს:

შეისწავე ამისვე პირისთვის უესტრატი ნიკიელისა [293 r].

მარგინალიები საზოგადოდ მრავალგვარ ინფორმაციას შეიცავს. ეს შეიძლება იყოს, მაგალითად, ბერძნული ტერმინის განმარტება, გადამწერის მიერ ძირითად ტექსტში მოცემული ტერმინის ჩასწორება და სხვ. გამოიყენება ასევე ტექსტზე

სპეციალური მითითებებიც. ამის გათვალისწინებით მარგინალიები ორ კატეგორიად იყოფა: ა. **მარგინალური ნიშნები**, ანუ გრაფიკული გამოსახულებები (მაგალითად, მზის ნიშანი, ასტერისკი და სხვ.) და **აბრევიატურები** (*მსწ/მსწვ, მწრი/მწრი* და სხვ.). ბ. **მთარგმნელის/გადამწერის სქოლიოები**, ანუ სიტყვიერი კომენტარები და განმარტებები.

გრაფიკულ გამოსახულებათაგან თითოეულს თავისი დანიშნულება და ახსნა აქვს. მაგალითად, მზის ნიშანი (τὸ ἥλιακόν σῆμαῖον) გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებებში იმ პასაჟების აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, რომლებშიც საუბარი იყო საღვთისმეტყველო თემებზე,³ ხოლო ვარსკვლავით (ἀστερισκος) აღნიშნულ პასაჟებში ქრისტეს განკაცების ამბავი იყო მოთხრობილი.⁴ „დოგმატიკონში“ დაცულ თეოდორე აბუკურას შრომათა კიდებზე მზის ნიშანი არ გვხვდება, თუმცა გვაქვს ასტერისკის ერთი შემთხვევა [289 r], რომლითაც მონიშნულია პასაჟი, სადაც საუბარია ღვთის არსებაზე, მის „ხილულ გამაოვნებაზე“. რაც შეეხება აბრევიატურებს, უნდა გამოვყოთ:

ა. **ΩΡ** (ὥρᾱν) „მშვენიერია“. ეს ნიშანი აღნიშნავს ტექსტის იმ მონაკვეთებს, სადაც საქმე გვაქვს მხატვრული აზროვნების შემთხვევებთან, სადაც „მეტყუწლება შეიმკვებოდის“. ⁵ „შუენიერის“ ბერძნული აბრევიატურის (ΩΡ) ქართული შესატყვისია *მრი / მწრი*.

ბ. **ΣΕ** (σημεῖον / nota bene) „შეისწავე“, რაც შინაარსობრივად განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან პასაჟსა და აზრობრივად საკვანძო საკითხზე მიუთითებს.⁶ ΣΕ-ს შესაბამისი ქართული დაქარაგმებული ფორმებია *შესწვე, მსწ, მსწვე, მსწვ*.

³ ოთხმეზური 2011, 123.

⁴ ოთხმეზური 2011, 123.

⁵ ბრეგაძე 1988, 150; თვალთვაძე 2009, 42.

⁶ ოთხმეზური 2011, 124-125.

გ. „შეისწავეს“ და „შუენიერის“ კატეგორიის მარგინალური მინაწერებია „იხილე“ და „იკითხე“, რომლთაც მხოლოდ მისათითებელი, დამხმარე ფუნქცია აკისრიათ.⁷

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენ მიერ აღნუსხულ მარგინალურ მინაწერებსაც ორ კატეგორიად დავყოფთ: 1. მისათითებელი პირობითი ნიშნები, რომლებიც ტექსტის კონკრეტულ მონაკვეთებსა თუ პასაჟებზე მიგვითითებენ. მაგალითად, ასეთია *შეისწავე* [244 r, 245 v, 256 r, 295 r], *შუენიერი* [245 v], *იკითხე* / *იკითხე არსენის* [228 r, 231 r-v, 291 v], *იხილე* [256 r]. 2. მთარგმნელის/გადამწერის სიტყვიერი კომენტარი/განმარტება, რომელიც იწყება ტერმინით *შეისწავე/იხილე/შუენიერი*. და, რაკი ამ შენიშვნებს იგივე დანიშნულება ჰქონდათ, რაც დღეს აქვს სქოლიოს⁸ თუ ტექსტზე დართულ კომენტარს, ამიტომ მათ აღმნიშვნელად შეგვიძლია გამოვიყენოთ ტერმინი „სქოლიო“ ან „კომენტარი“, ან „სქოლიო-კომენტარი“.⁹

ამიაზე მიწერილი „შეისწავე“ ტიპის კომენტარები შეიძლება ეკუთვნოდეს მთარგმნელსაც და გადამწერსაც. ჩვენ არაერთი ასეთი მინაწერი აღვნუსხეთ:

შეისწავე პირველი გამოჩინებაა. შეისწავე მეორე გამოჩინებაა [289 v].

შეისწავე, თუ რადასაძვს დმრთად უმეტეს ითქუმის მამაა [294 v].

იხილე რაბამ კეთილად რწმუნება ჰყოფს. საუკუნოდმცა ჭსენებულ ხარ, მამაო, ესოდენ ბრძნისა მარწმუნებლობისათვის, რომლითა მეცა ელვარედ ცისკროან მყოფ გულის-ქმიერთა ხელვათა ფერებითა [228 r].

იხილე ყოვლად შუენიერი რწმუნებაა. რამე ნაცვალი ქველ ყოფისა მიგაგო ესოდენ მდიდრად შუჭბულმან ყოვლად

⁷ თვალთვაძე 2009, 45.

⁸ ტერმინის თავდაპირველ მნიშვნელობასათვის იხ. Dickey 2007, 11-17.

⁹ თვალთვაძე 2009, 45-46.

ბრძენთა გულისკმის საყოფთ შენთა მიერ გარნათუ უაღსასრულოდ დამარხვად ჴსენებისა [241 r].

მთარგმნელის სიტყვიერ კომენტარებს ზოგჯერ სქემებიც ერთვის: ის რაც ტექსტში გაბმით წერია, აშიაზე სქემის სახით არის მოცემული თვალსაჩინოებისთვის. მაგალითად, თეოდორე აბუკურას ტრაქტატი – *განრჩევად და განჴშმარიტებად ფილოსოფოსთა მიერ მოჴსენებულთა ჴმათა და მხილება უთავოთა სვერიანთა, ესე იგი არს იაკობიტთა სულთა განმხრწნელისა წვალებისა* [294v-298r] წარმოადგენს მსჯელობას ლოგიკურ კატეგორიებზე, სადაც განქიქებულია სვეროსის მოძღვრება წმინდა სამების შესახებ, რომელსაც ავტორი უპირისპირებს ერთარსება სამების მართლმადიდებლურ დოგმას. იოანე დამასკელის „ღიალექტიკაზე“ დაყრდნობით, განმარტებულია სამება, ნათესავოანი ნათესავი, ნათესავი, ბუნება, *განუჴტეთელი*, გუამი და პირი. ერთი სიტყვით, თეოდორე აბუკურასთან გვაქვს დოგმატური მსჯელობა, ხოლო აშიზე, არსენის მიერ მოცემულია სქემა, რომელიც აბუკურას ძირითად თეზებს გადმოსცემს :

<i>ჴმათაგანნი:</i>	
<i>ფილოსოფოსნი ჴმანი არიან. არსებად, ცხოველი, კაცი, ჴეტრე. ∴</i>	<i>ხოლო სიტყურნი. ნათესავოანი ნათესავი. ნათესავი: სახე. ბუნებად. არსებად. განუჴტეთელი. [გუამი]. [პირი].</i>

სქემის გარდა ხელნაწერის კიდებზე წარმოდგენილია სხვა „შეისწავებებიც“, რომლებიც, ასევე, ტექსტის სხვადასხვა მონაკვეთზე გვამახვილებინებენ ყურადღებას:

შეისწავე, ვითარმედ ფილოსოფოსნი ჴმანი სიტყურთა ჴმათა თანა უსხენ; შეისწავე განყოფილება ფილოსოფოსთა ხმათა და

სიტყვრთად; შეისწავე. იგივეობად არსებისა და ბუნებისა [295r] და სხვ.

ვრცელი სქოლიოები

როგორც წესი, ვრცელ სქოლიო-კომენტარებში განხილულია ტექსტის თარგმნასთან დაკავშირებული ესა თუ ის საკითხი, ან ტექსტის ესა თუ ის მონაკვეთი. ამ ტიპის მინაწერებსაც „შეისწავეებს“ ვუწოდებთ. არ აქვს მნიშვნელობა, უძღვის თუ არა წინ ეს ტერმინი, შინაარსობლივად, სწორედ, „შეისწავეს“ ფუნქცია აკისრია:

შეისწავე, ვითარმედ ბერძულად საცხებულსა ხრიზმა ჰქვან და ცხებასა – ხრისის და ცხებულსა – ხრისტოს, რომელ არს ქრისტე და სადაცა ჩუნთა წიგნთა შინა ცხებულ სწერია ბერძულად, ყოველგან ქრისტე სწერია ნაცვალად ცხებულისა, ვითარ იგი არს ბუნებად სქმისა, ჩუჭულებისაებრ ენისა მათისა, ხოლო აქა ვინამთგან ჰურიამ თვთ მის ქრისტეს სახელისა განცხადებულსა შესწავებასა ითხოვდა სადმართოდსა წერილისაგან ამისთვის. ამისთვის ნაცვალად ცხებულისა ქრისტეს დაწერად საჭირო იქმნა ქართულადცა. ორთავე ამათ მუჯლთა შინა მეორისა ფსალმუნისა და შესამისა გალობისასა [247 r].

ეს სქოლიო წარმოადგენს ტერმინოლოგიური ხასიათის კომენტარს, მთარგმნელის განმარტებას ერთ-ერთ ქრისტოლოგიურ ტერმინთან დაკავშირებით. კერძოდ, ის გვიხსნის, თუ რატომ გადმოაქვს ბერძნული ტერმინი „ცხებული“ (ხრისის), როგორც „ქრისტე“. შეიძლება ითქვას, ეს განმარტება განეკუთვნება „ესე იგი არს“ ტიპის კომენტარებს, როდესაც ერთი სიტყვა განმარტებულია სხვა სიტყვით. ამ ტიპის შენიშვნებში გამოიყენება ესე იგი არს /რომელ არს /რომელსა ეწოდების კონსტრუქციები.¹⁰

¹⁰ ხინთიბიძე 1982, 169-176.

„დოგმატიკონის“ 293 r -ზე წარმოდგენილია თეოდორე აბუკურას ორი შრომა: *კითხვა ორიგენიანის მისდავე მიმართ* [293r]¹¹. *რამეთუ ხუთნი მტერნი გუესხნეს, რომელთაგან გვსნნა ჩუენ მაცხოვარმან* [293r-294r]. პირველი ტრაქტატი დიალოგის ფორმითაა დაწერილი, მოჰაქვრე მხარეები წარმოადგენენ მორწმუნისა და ურწმუნოს განზოგადებულ სახეებს. ამ საკმაოდ მოკლე დიალოგში განხილულია ცოდვილი ადამიანის სასჯელის ხანგრძლივობის საკითხი.¹² დიალოგის ფორმით არის დაწერილი მეორე ტრაქტატიც, სადაც, მოჰაქვრე მხარეებად, ასევე, მორწმუნისა და ურწმუნოს განზოგადებული სახეებია წარმოდგენილი. ეს შრომა აბუკურას სოტერიოლოგიურ შეხედულებებს ასახავს, რომელიც გულისხმობს ადამიანის ხსნასთან დაკავშირებულ სწავლებას.¹³ ტრაქტატი გვიყვება, თუ როგორ გახდა ადამიანი სხვადასხვა სახის მონობის მსხვერპლი, რისგანაც მას მოგვიანებით თავისი ჯვარცმით იხსნის ქრისტე.¹⁴ ვფიქრობთ, ამ მეორე ტრაქტატს უნდა მიემართებოდეს სქოლიო, სადაც წარმოდგენილია ვრცელი მსჯელობა ცოდვისაგან დამონებულ სულზე:

ვინამთაგან ცოდვისა დამონებულსა სულსა ანაგებად შეექმნების სიბოროტე და ვითარცა საღებავი მღებ[.]ვარ[.]რამ ნაქსოვსა რასმე, ანუ ტყავსა, ანუ მრავალჟამუელი გესლი განჭდილსა

¹¹ ტრაქტატის სათაურში ურწმუნო იხსენიება ორიგენისტად, რადგან აბუკურასა და მის ოპონენტს შორის კამათი შეეხება სიკვდილის შემდეგ სასჯელის ვადას, რაც ორიგენისტულ სწავლებას წარმოადგენს. სწორედ ორიგენეს უკავშირდება მოძღვრება აპოკატასტასის (საყოველთაო აღდგომის) შესახებ, რომლის თანახმადაც, ცოდვის შესაბამისი სასჯელის ვადის გასვლის შემდეგ, ყველა ადამიანის სული იქნება ხსნილი.

¹² ურწმუნო: *რომელ სიბართლეთ არს – ათ წელ ანუ ერგასის წელ მეცოდებულისა ვისიმე ბევრეულთა უფროსდო დაუსრულებელთა საუუნეთა უღბინებულად ტანჯვა?... თანამეწორებულად ცოდვისა ყოფად საშჯელისაგა. ესე იგი არს, ვინამცა ვინ ცოდა ერგასისთა წელთა, რამთა იტანჯოს ერგასის წელვე* [293 r].

¹³ Lamoreaux 2009, 445.

¹⁴ მორწმუნე: *ხუთნი სიკუდიდ შემოსილნი მტერნი გუესხნეს, რომელთაგან მიხსნა ჩუენ ქრისტემან, განკაცნა რამ...* [293 r] პირველად – სიკუდილი, მეორედ – ეშმაკი, მესამედ – წყევად და დამჯადი შჯულისა [293 r], მეთხედ – ცოდვა, მეხუთედ – ჯოჯოხეთი [294 r].

რკინასა სრულებით განჰვლის და განეწონების, ეგრეთვე ყოველსა სახესა ცოდვისასა უკრძალველობით მოქმედსა სულსა ანაგებად რად შეუქმნას სიბოროტე ცოდვისად, რეცა შეჰღებავს მას და სრულიად სიღრმედ განეწონების და უღონო ჰყოფს თვისსა განშორებასა მისგან, რომლისა ძალით მიეცეს რად სული სიმძაფრესა სატანჯველისასა და ტანჯვამან ჴელ-ყოს რეცა განწმედად მისსა, რამეთუ განმწმედელობად თვის ეყვის ბუნებასა ცეცხლისა, ანუ სხუა სახისა გამოჴურვებისასა და შეუძლებელ იქმნეს განწმედისა მიღებად, ვითარ იგი საღებავისაცა გამოსლვად ნაქსოვთა თითო ფერობისაგან და დაღათუ უფსკრულიცა ვინ ატლანტიკოსისად სარცხელად მათდა წარაგოს და არცა არსებისა მისისა არა არს ყოფად, ვითარცა უჟუდავისა და უხრწნელისად, რადთამცა სიმძაფრემან სატანჯველისამან [.]ნ[.]ა გ[....]ვნ[....] ისა არცა კუალად განწმედად [....] ჴურვებად შესაძლებელ იქმნეს საუჟუნოდ და დაუსრულებელად. სათანადო არს ტანჯვად მისი და ვიდრემდის უჟუდავებად არსებისა მისისად და თანა შექუსული მისდა ანაგები სიბოროტისად განუღვენელად ებნენ. დაუშრეტად ჰგია ცეცხლიცა მისი და ვჰგონებ [...] ამის და დმრთის მეტყუვლი წინაწარმეტყუელთაგანი ვინმე, ვითარმედ ცეცხლი მათი არა დაშრტების და შემდგომსა [293 r].

ეგრემ მცირე, აშიაზე დართულ, ტექსტის ამა თუ იმ მონაკვეთისა თუ სიტყვის განმარტებას „სიტყუადართულობას“ უწოდებდა, რომელიც შეიძლებოდა ყოფილიყო გრამატიკული, ისტორიული, ლექსიკოგრაფიული, ეგზეკეტიკური ან ფილოსოფიური ხასიათის კომენტარი.¹⁵ ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი სქოლიო ეგზეგეტკური ხასიათის „სიტყუადართულობად“ მიგვაჩნია, რადგან კომენტატორი ტექსტის კონკრეტულ, ცოდვასთან დაკავშირებულ, პასაჟს განმარტავს.

¹⁵ კაკელიძე 1980, 267-268.

მიზანს] დისკურსიული მსჯელობის პროცესში [ან: შედეგად]; და მენ, ვითარცა გმირმა [„ჰეროსმა“], შეიცანი [ეს] და ჰერმენევტიკულად [ანუ: როგორც ჰერმესმა, ჰერმესის უნარის მეშვეობით. განმარტების გზით] ამაღლდი აპოლონამდე [ანუ: იმ საწყისამდე, რომელიც ამ „ასერგასი“ სიმღერის საფუძველია]“.¹⁹

შრომა, რომელის აშიაზეც აღნიშნული კომენტარია გაკეთებული, ავტორწაუწერელია და წარმოადგენს სიტყვს-გებას ჰური-ათა მიმართ [226 r – 246 r]. ივ. ლოლაშვილი მის ავტორად თეოდორე აბუკურას მოიაზრებდა,²⁰ თუმცა ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ეს ტრაქტატი ხარანელი ეპისკოპოსის კალამს ეკუთვნოდეს.²¹ ტექსტი გამოცემული არ არის, ამიტომ, იმის გასარკვევად, თუ რატომ ჩათვალა კომენტატორმა საჭიროდ ამ იამბიკოს აშიაზე მიწერა, უკავშირდება თუ არა ის ტექსტის რომელიმე მონაკვეთს, შრომიდან მოგვყავს შესაბამისი ვრცელი კონტექსტი:

მიჩუენე თუ სადა იპოების წერილსა შინა, ვითარმცა ანუ თვთ თავისა თვისისათჳს ღმერთი იხუმევდა სამრავლოსა ხმასა ანუ მის მიერ განათლებულთაგანი ვინმე იხუმევდა ესე ვითარსა რასმე. გარნა არა ჰპოებ დადათუ შენი საღმრთოდ წერილი გარდაიხილო თვნიერ ამათ აწ წინამდებარეთასა, რომელთათჳს არს ძიებად, არამედ ვერვის ძალ-უც გამოსაძიებლთაჲდ, ვითარცა აღსაარებულთა წარმოჩენად. ხოლო ვითარმედ უვის ღმერთსა ძე, ამიერ ისწავო, რამეთუ ჯერ არს საზოგადოთაცა წულილმოგონებათა მიერ სარწმუნოყოფად ქმმარიტებისად. ფარაოდის მოსეს მიერ მბრძანებელი ღმერთი, რადთა განუტევოს ისრაჳლი დამუენჯნელობათაგან ეგჳპტისათა, ძედ თჳსსა პირმშოდ სახელ სდებს ისრაჳლსა, იტყოდის რად, ვითარმედ ძე პირმშოდ ჩემი ისრაჳლ და განავლინე ძე ჩემი, რადთა

¹⁹ ალექსიძე 2008, 297-299.

²⁰ ლოლაშვილი 1978, 118.

²¹ Lamoreaux 2001, 372.

მსახურონ მე, რამეთუ ესრეთ გარდმოსცეს სხუათა თარგმანთა თჳნიერ საშოცდაათადასა და დავითის მიერ. მე ვთქუ, დმურთნი ხართ და ძენი მადლისანი ყოველნი და ისაიამს მიერ ძენი ვყვენ და აღვაძალდენ და მრავალსა სხუასა ჰჳოებს ესევეითარსა საღმრთოსა წერილსა შინა, რომელი ეძიებდეს წადიერებით, რომელთა მიერ ოდესმე ერმან, ხოლო ოდესმე კაცად-კაცადმან აღთქუმად მიიღეს ქედ გამოჩინებისაჲ. ან უკუე, უკუეთუ ყოველი ქობილობაჲ ბუნებითისა ქობისა არს ხატება, რამეთუ არაოდეს ვინ სადა მიაშგავსოს რამე არამყოფსა და რამეთუ ბუნებისაგან მამად გამოჩინებულისა და შობასა ძისასა მიმთხუეულისა ვისმე კაცისა მიმართ მიმხედველი, არამომგებელი ძისაჲ კაცი სიმარჯჳთ მოიპოებს ქესა, ჳელოვნებითა მიმსგავსებელი ბუნებისაჲ და ბუნებითისა მშობლობისასა აღივსებს ნაკლულევანებასა აღსაარებითისა ქობისა მიერ, ყოვლითურთ საჭირო არს მრავალგზის აღმთქუმელისა ღმრთისა ანუ ისრაჳლისადა ანუ კაცად-კაცადისა ვისდამე, ვითარ იგი დავითისთვის თქუა: მან მხადოს მე. მამად ჩემი ხარ შენ. მე ჰირმშოდ დავადგინო იგი, რადთა აქუნდეს ბუნებით საკუთარი ქე, არსებისაგან თჳსისა შობილი, რომლისა მიმართ ქობილობაჲ აღსაარებულთა ქეთად მსგავსებად ბუნებითისა მის ძისა აღიყვანებოდის, რამეთუ არა თუ ჰირველ იყოს ბუნებითი, ვითარ ქობილი ქე ღირს იქმნეს ქობილობასა. ამის ბუნებითისა ძისა მიმართ შზრახველი ვინაჲ არსებითა და ღმრთეებითა თანა-ზიარსა თჳსისა მიმართ ვქმნეთ კაცი, იტყვ და შემდგომთა: და მოვედით, გარდავიდეთ და შეურინეთ ენანი [228 r].

როგორც ვხედავთ, მონაკვეთში გვხვდება ციტატები ბიბლიიდან – მოვედით, გარდავიდეთ და შეურინეთ ენანი [შესაქმე, 11: 7] და ფსალმუნებიდან – მან მხადოს მე: მამად ჩემი ხარ შენ... მე ჰირმშოდ დავადგინო იგი [ფსალ. 88: 27-28]; მე ვთქუ: დმურთნი ხართ და ძენი მადლისანი ყოველნი [ფსალ. 81: 6]. კომენტა-

ტორის ჩანაფიქრი ამ იამბიკოს მოხმობისა, როგორც ჩანს, დაკავშირებულია ფსალმუნთა ციტირებასთან, რამდენადაც იამბიკო (როგორც მისი პირველი სტრიქონიც მოწმობს) ფსალმუნთა პეტრიწისეულ განმარტებას ეკუთვნის.²² უფრო კონკრეტულად კი უკავშირდება ფსალმუნებში არსებით ძეობაზე წინასწარმეტყველების შეცნობას, რაზეც შრომის ავტორი ამახვილებს ყურადღებას.²³

ნებისმიერ შემთხვევაში, მინაწერი ძალიან საინტერესოა, რადგან, ერთი მხრივ, ინფორმაციას გვაწვდის გელათის სკოლის პროგრამაზე და, გარდა ამისა, გვაძლევს იამბიკოს ტექსტის დამატებით იკითხვისსაც. იოანე პეტრიწის თარგმანი პროკლე დიადოხოსის თხზულებისა ბოლოს დამანა მელიქიშვილისა და ნათია მიროტაძის მიერ არის გამოცემული. ეს არის პეტრიწის შრომის შემცველი აქამდე ცნობილი ყველაზე ძველი ხელნაწერის (XIII ს.) დიპლომატიური გამოცემა, რომლის კრიტიკული აპარატი სხვა ხელნაწერთა იკითხვისებსაც გვამცნობს. უნდა ითქვას, რომ „დოგმატიკონის“ მინაწერი ერთ შემთხვევაში ყველა სხვა ხელნაწერისაგან განსხვავებულია. თვალსაჩინოებისათვის ქვემოთ პარალელურად წარმოვადგენთ გამოცემის ტექსტისა და მარგინალური მინაწერის ვერსიებს.

²² ალექსიძე 2008, 297.

²³ იოანე პეტრიწის იამბიკოს სხვადასხვა თარგმანებისა და ინტერპრეტაციათა შესახებ, მათ შორის „დოგმატიკონის“ ამ მინაწერის გათვალისწინებით, ვრცლად იხ. მაია რაფავა, (2007). ერთი იამბიკოს შესახებ პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებებების“ ე.წ. ბოლოსიტყვაობაში, *მრავალთაჲ 22*: 122-133; მაგდა მჭედლიძის სტატია „ლოგოსის“ ამავე ნომერში: „იოანე პეტრიწის ფსალმუნებთან დაკავშირებული იამბიკოსათვის“, 193-239.

<p>მელიქიშვილი, მიროტაძე, 2016: 426. <i>ასერგასისტა ამათ სულისა მუსთა, ენათმაქ/ცევი აქანტერმათა დავსწყუმდ, სიტყვს მიმოდა და იცან მუროუმან მან ერმაულად იმწუჭრვალენ, აპოლოლო.</i></p>	<p>„დოგმატიკონი“, S 1463, 228 r. <i>ასერგასისტა ამათ სულისა მუსთა, ენათმაქცევი აქანტერმათა დავსწყუმდ, სიტყვს მიმოდა იცან მუროუმან მან ერმაულად იმწუჭრვალენ, აპოლოლო.</i></p>
---	--

როგორც ვხედავთ, „დოგმატიკონის“ 228 r-ზე განთავსებულ მინაწერში მესამე სტრიქონში გვაქვს *მიმოდა*, ხოლო სხვა ყველა ხელნაწერში *მიმოდა და*, რაც ტექსტის ისტორიისათვის ნებისმიერ შემთხვევაში საინტერესოა. ეს განსხვავება აღნიშნული აქვს მ. რაფაჟას. როგორც აღმოჩნდა, „სიტყვს მიმოდა“ იგივეა, რაც პეტრიწთან ხშირად დადასტურებული „სიტყვს მიმოდა“, რაც ნიშნავს სიტყვის მიმოცვლას, სიტყვიერებას, საუბარს (რაფაჟა, 2007: 132).

აღსანიშნავია კიდევ ერთი სხვაობა: როგორც უკვე ვთქვით, „დოგმატიკონის“ ამიაზე წარმოდგენილი ლექსის ტაეპები ერთმანეთისგან გამოყოფილია სამი წერტილით (:), XIII ს-ის ხელნაწერის მოგვიანებით დართულ გვერდზე კი მხოლოდ ლექსის დასაწყისი და ბოლოა გამოყოფილი ამგვარი ნიშნით, ტაეპები კი რამე საგანგებო ნიშნით გამოყოფილი არ არის:

*:ჲს იჲიესოსთე ეშთ, ს'როსე შაკსთე, იწეთძეჲ
იღოო ეწეიღიძეთე ღეოსოყაქიბ, ს'ღყკს შაშა ღე რეიწი
შოიქსაიშ'ნი,
შ'ნი იქიშეაქოედ, რშოაქიხოლოიწი, ესუსათოთა : [H-1337: 100 v].²⁴*

²⁴ ვიმოწმებ ხელნაწერის ფაქსიმილური გამოცემიდან მელიქიშვილი, 2016. იამბიკოს ტექსტი წარმოდგენილია იმ ფორმით, როგორც ის განთავსებულია ხელნაწერში.

ანდერძის ნაცვლად

ხელნაწერებში დაცულ ზოგიერთ შრომას ბოლოში დაერთვის ე.წ. ანდერძი. ანდერძი, თანამედროვე გაგებით, იგივე ბოლოსიტყვაობაა, რომელშიც მოცემულია გარკვეული ცნობები წიგნის დაწერასთან დაკავშირებულ გარემოებათა შესახებ. ანდერძი შეიძლება ეკუთვნოდეს ავტორს, გადამწერს, ან მთარგმნელს.²⁵ თეოდორე აბუკურას შრომების არსენისეულ თარგმანებში ანდერძი, პირდაპირი გაგებით, არ გვხვდება, თუმცა გვაქვს ორი ძალიან მოკლე დანართი, რომელთაც მხოლოდ პირობითად შეგვიძლია „ანდერძი“ ვუწოდოთ, რაკი ტექსტის ბოლოს დაერთვის:

*დასასრული ყოვლად ბრძენთა სიტყვსებათა ყოვლად
ნეტარისა თეოდორე ავუკარაძსთა [301 r].*

ⲒⲚⲒ ⲘⲒ ⲒⲒⲚⲘⲒⲒ ⲒⲒⲒⲚⲚⲚⲒ : ⲒⲒⲒⲒⲒⲒ²⁶

ⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒ ⲒⲒⲒⲒ ⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒ : ⲒⲒⲒⲒ : (294 r).²⁷

როგორც ვხედავთ, ორივე მათგანი ძალიან მცირე ზომისაა, ხელნაწერში თითოეულს დათმობილი აქვს სულ ორი-სამი სტრიქონი და მათში მოცემულია ზოგადი ცნობები. პირველი მათგანი უბრალოდ შრომის დასასრულს გვატყობინებს, ხოლო მეორეში დასახელებულია მთარგმნელი – არსენი (გარე ამიაზე) და გადამწერი – იოანე. გვიჩნდება კითხვა: ასომთავრულით შესრულებული მინაწერის პირველი ნაწილი (*ესე მე ესრეთ ვიოფლე აქამომდე*) თავად არსენს ხომ არ ეკუთვნის? შესაძლოა, ამაზე მიგვანიშნებდეს მის გასწვრივ, ჯვარედინად შესრულებული ქარაგმაც არსენის სახელისა (ცხადია, ეს არ არის არსენის ავტოგრაფი, არამედ ეკუთვნის გადამწერს). გადამწერის მიერ

²⁵ შანიძე 1946, 84.

²⁶ ⲒⲒⲒⲒⲒⲒ ანუ *არსენი* მიწერილია გარე ამიაზე ჯვარედინად, მინაწერის გასწვრივ.

²⁷ თვალსაჩინოებისთვის მინაწერი წარმოდგენილია იმ ფორმით, როგორც ის განთავსებულია ხელნაწერის ამიაზე.

ვთქვით, განვიხილავთ დამატებით არგუმენტად იმასა, რომ იგი არა მხოლოდ შემდგენელია „დოგმატიკონისა“, არამედ მთარგმნელიც კრებულში შესული აბუკურას შრომებისა.

ძირითად ტექსტში მოცემული ლექსიკის ჩასწორებები

ჩვენ მიერ შესწავლილ მარგინალურ მინაწერთა შორის უნდა გამოვყოთ გადამწერის მიერ ძირითად ტექსტში შეტანილი ცვლილებები, კერძოდ, ლექსიკის ჩასწორებები, რასაც შემდგომ აშიებზე განმარტავენ:

ჰე ჩამირთავს. უკუმიტუჟამს, ეწერა დედასა [232 v].

ძირითად ტექსტში გვაქვს: „არარაჲ უკუ მითუჟამს მე უფრო-დსღა ღმრთისაჲ“. გადამწერს ცვლილება შეაქვს ძირითად ტექსტშივე, ტერმინს „უკუმიტუჟამს“ უმატებს ც-ს (უკუც მითუჟამს) და იმის ნიშნად, რომ ც ჩამატებულია, მას შესაბამისი ნიშნებით, ხმოვნის თავსა და ბოლოში დასმული ორწერტილებით გამოყოფს, ხოლო შემდეგ ამ ცვლილებას აღნიშნავს აშიაზეც და სიტყვიერად განგვიმარტავს. ცვლილებას კონტექსტური ხასიათი აქვს, რადგან „უკუმიტუჟამს“ გულისხმობს უარყოფას, ხოლო „უკუც“ კი „უკვეს“ მნიშვნელობით იხმარება. საინტერესო იქნებოდა, ამ ადგილის ბერძნულ ორიგინალში გადამოწმება, რამდენად სწორად აქვს კონტექსტი გაგებული გადამწერს და რამდენად სწორია მის მიერ შეტანილი ცვლილება. სამწუხაროდ ამ შრომის ბერძნული ორიგინალი არ იძებნება PG-ს 97-ე ტომში. დიდი ალბათობით, იგი ანონიმი ავტორის კალამს ეკუთვნის. ნებისმიერ შემთხვევაში, ეს მინაწერი საინტერესოა. ის გვიჩვენებს, რომ გადამწერები მექანიკურად კი არ იწერდნენ ტექსტს, არამედ, საჭიროების შემთხვევაში, კორექციას და რედაქტირებასაც მიმართავდნენ.

დენისა [241 r]. ეს მინაწერი წარმოდგენილია „დოგმატიკონის“ შიდა აშიაზე, რაც, ასევე, გადამწერის მიერ შეტანილ

ცვლილებას წარმოადგენს. კერძოდ, ძირითად ტექსტში წერია: **რაოღენი ცთომით**. გადამწერის მიერ, ტექსტშივე, ჩამატებულია მარცვალი სა: **რაოღენი[სა] ცთომით**. სწორედ ეს ცვლილებაა აღნიშნული ამიაზეც.

ხეთს შთას [294 r]. ძირითი ტექსტში გვაქვს: **ჯოჯოხეთად შთასლვისა**. ამიაზე მოცემული შენიშვნის თანახმად, გადამწერის აზრით, უნდა იყოს **ჯოჯოხეთს შთასლვისა**.

ღირსად [294 v]. ძირითად ტექსტში გვაქვს: **იქმნა ღირსი ვიდრეჲ მამისათჳს**. გადამწერის აზრით, უნდა იყოს: **იქმნა ღირსად ვიდრეჲ მამისათჳს**.

გარემოის [295 v]. ძირითად ტექსტში მოცემულია: **გარემოის**, ხოლო გადამწერი ამიაზე აკეთებს შენიშვნას, რომ უნდა იყოს **გარემოის**, ანუ **ე-ს** ნაცვლად **ი**.

წუჭთი მწუთოლარე [231 r]. ძირითად ტექსტში წერია: და **გარდამოჴდეს, ვითარცა წვიმაჲ საწმისსა ზედა და ვითარცა ცუარი მცუროლარე ქუყანასა ზედა**. ამიაზე გაკეთებული მინაწერი შესაძლოა, იყოს გადამწერის ჩასწორება. მისი აზრით, **ცუარი მცუროლარე-ს** ნაცვლად აჯობებდა, ყოფილიყო **წუჭთი მწუთოლარე**, თუმცა, ასევე, შესაძლებელია, წარმოადგენდეს მთარგმნელის მეორე ვარიანტს, ალტერნატიულ თარგმანს.

ამრიგად, რომ შევაჯამოთ, „დოგმატიკონის“ S-1463 ხელნაწერის 226 r – 256 r და 288 r – 301 r გვერდებზე ჩვენ მიერ შესწავლილი მარგინალური მინაწერები, ისინი შემდეგ კატეგორიებს განეკუთვნება: I. **მისათითებელი ჰირობითი ნიშნები**, ე.წ. Nota Bene (NB) ანუ „შეისწავები“, როდესაც ამიაზე მოცემულია ტერმინის დაქარაგმებული ფორმები (*შესწვე, მსწ, მსწვე, მსწვ*). „შეისწავების“ კატეგორიაში ერთიანდება *იხილე, შეუნიერი, იკითხე* ტიპის მისათითებელი ნიშნები და გრაფიკული გამოსახულებები (ასტერისკი); II. **კომენტარი ან განმარტება**, რომელიც, თავისი შინაარსიდან გამომდინარე, რამდენიმე ქვეჯგუფად იყოფა: 1. (ა) მოკლე შენიშვნები, რომლებიც იწყება

ტექნიკური ტერმინებით: *შეისწავე, იხილე, შენიერი, იკითხე*, ან წარმოდგენილნი არიან მათ გარეშე და თანამედროვე სქოლიოს ფუნქცია აქვს. (ბ) ძირითად ტექსტში ჩასწორებები, რომლებიც ამიაზეც არის აღნიშნული; (გ) ბიბლიოგრაფიული ხასიათის მინაწერები, როდესაც მთარგმნელი ხელნაწერის კიდეზე უთითებდა კონკრეტულ ავტორს ან შრომას, რომლის გაცნობაც მკითხველს/მოსწავლეს უფრო ღრმა და საფუძვლიან ცოდნას შესძენდა არსებულ საკითხთან დაკავშირებით. 2.) ვრცელი სქოლიო-კომენტარები, რომელთა ძირითადი ფუნქცია (ა) ტექსტის თარგმნასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხის განხილვა (ლექსიკოლოგიური კომენტარები), ან (ბ) ტექსტის ამა თუ იმ პასაჟის კომენტირებაა (ეგზეგეტიკური კომენტარები). 3. ტექსტის ბოლოს დანართები, რომლებშიც დასახელებულია ტექსტის მთარგმნელი ან გადამწერი, გადმოცემულია თარგმნის ან გადაწერის პროცესთან დაკავშირებული ცნობები.

ვფიქრობთ, „დოგმატიკონის“ მხოლოდ თეოდორე აბუკურას ტრაქტატების მარგინალიების სიმრავლე და მრავალფეროვნება ნათლად დაგვანახებს, ერთი მხრივ, არსენ ვაჩეს ძის მიერ შედგენილი კრებულის სასწავლო-საგანმანათლებლო მნიშვნელობას, ხოლო, მეორე მხრივ, მთარგმნელთა და გადამწერ-რედაქტორთა სამეცნიერო საქმიანობას, ტექსტების მიმართ სკრუპულოზურ მიდგომას, ხელნაწერი წიგნების გამოცემის ტექნიკურ მხარეს. მარგინალიების შესწავლის მნიშვნელობას კარგად წარმოაჩენს, ასევე, იოანე პეტრიწის ცნობილი იამბიკოს შემცველი მინაწერიც, რომელშიც გამოვლენილი ერთ-ერთი იკითხვისი პეტრიწის ტექსტის გამოცემებში ასახული არ არის.

ბიბლიოგრაფია:

აბულაძე, ილია. 1973. *ქართული წერის ნიმუშები*. თბილისი: მეცნიერება.

აბულაძე, ილია. 1973. *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი*. თბილისი: მეცნიერება.

ალექსიძე, ლელა. 2008. *იოანე ჰეტრიწი და ანტიკური ფილოსოფია*. თბილისი.

ბაქრაძე, აკაკი; ბრეგაძე, თამარ; მეტრეველი, ელენე და შანიძე მზია. 1961. *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა*. ტომი, II. თბილისი.

ბრეგაძე, თამარ. 1988. *გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა*. თბილისი: მეცნიერება.

დათიაშვილი, ლეილა. 1980. *თეოდორე აბუჯურა, ტრაქტატები და დიალოგები*. თბილისი: მეცნიერება.

„დოგმატიკონის“ S კოლექციის (S-1463) ხელნაწერი. დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

თვალთვაძე, დარეჯან. 2009. *ეფრემ მცირის კოლოფონები*. თბილისი: ნეკერი.

კეკელიძე, კორნელი. 1980. *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*. ტ. I. თბილისი: მეცნიერება.

ლოლაშვილი, ივანე. 1978. *არსენ იყალთოელი – ცხოვრება და მოღვაწეობა*. თბილისი: მეცნიერება.

მელიქიშვილი, დამანა; მიროტაძე ნათია. 2016. *პროკლე დიადოხოსი. პლატონური ფილოსოფოსი. კავშირნი დმრთისმეტყუელებითნი*. თარგმანი, წინასიტყვაობა და განმარტება იოანე პეტრიწისა. თბილისი. დიპლომატიური გამოცემა.

მელიქიშვილი, დამანა. რედ. 2016. *პროკლე დიადოხოსი. პლატონური ფილოსოფოსი. კავშირნი დმრთისმეტყუელებითნი*. თარგმანი, წინასიტყვაობა და განმარტება იოანე პეტრიწისა. I. ხელნაწერი H-1337. ფაქსიმულური გამოცემა. თბილისი.

მიმინომვილი, რომან. 1966. *იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ ქართული თარგმანები*. თბილისი: მეცნიერება.

მოსე, ჟიუსტენ. 2009. *ლექციების კურსი ბერძნულ პალეოგრაფიაში*. ფრანგულიდან თარგმნა მაგდა მჭედლიძემ. თბილისი: ლოგოსი.

მჭედლიძე, მაგდა. 2025. „იოანე პეტრიწის ფსალმუნებთან დაკავშირებული იამბიკოსათვის“. *ლოგოსი, წელიწადული ელინოლოგიასა და ლათინისტიკაში* 11: 193-239.

ოთხმეზური, თამარ. 2011. *კომენტარული ჟანრი შუა საუკუნეების ქართულ მთარგმნელობით ტრადიციაში. ეფრემ მცირე და გრიგოლ დვთისმეტყველის თხზულებათა კომენტარები*. თბილისი.

ოთხმეზური, თამარ; ბეზარაშვილი, ქეთევან. 2000. „იოანე პეტრიწის ე.წ. „ბოლოსიტყვაობის“ ერთი ფრაგმენტის ბერძნული დედანი.“ *MNHMH. ალექსანდრე ალექსიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი კრებული*. რედ. რისმაგ გორდეზიანი, 207-240. თბილისი: ლოგოსი.

რაფავა, მაია. 2007. „ერთი იამბიკოს შესახებ პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი დვთისმეტყველებითნისა“ და იოანე პეტრიწის „განმარტებებზე“ დართულ ე.წ. ბოლოსიტყვაობაში“. *მრავალთავი* 22: 122-133.

შანიძე, აკაკი. 1946. *გიორგი მთაწმინდელის ენა იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით*. ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3. თბილისი: მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ხინთიბიძე, ელგუჯა. 1982. *ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობების ისტორიისთვის*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

Dickey, Eleanor. 2007. *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*. Oxford University Press.

Glei, Reinhold; Khoury, A. Theodor. 1995. *Johannes Damaskenos und Theodor Abū Qurra. Schriften zum Islam*. Kommentierte griechisch-deutsche Textausgabe. Würzburg. Altenberge.

Lamoreaux, C. John. 2009. "Theodore Abū Qurrah." *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History (600-900)*, Vol. 1: 408-460.

Lamoreaux, C. John. 2005. *Theodore Abu Qurrah*. Library of the Christian East. Volume I. Brigham Young University Press.

Lamoreaux, C. John. 2001. *Theodore Abū Qurrah and John the Deacon*. Greek, Roman, and Byzantine Studies. Vol. 42: 361-386.

Migne, Jacques-Paul (Edidorym). 1857. *Patrologiae Graecae. Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, Sive Latinorum, Sive Graecorum*. Vol. 97.

Nino Mgebrishvili

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Marginalia to the Text of Theodore Abu Qurrah in "Dogmatikon" (MS, S-1463)

Key words: "Dogmatikon", Theodoe Abu Qurrah, Marginali.

The article discusses the marginalia to the text of Theodoe Abu Qurrah, one of the outstanding representatives of Eastern theology of the 8th-9th centuries. The Georgian translations of Abu Qurrah's Greek works are preserved in "Dogmatikon" (MS. S-1463), the collection of dogmatic and polemical works, compiled by Arsen Vachesdze, the Georgian scholar, philosopher and theologian of the 12th century. The article examines the numerous marginal commentaries, signs and graphics in the margins of the manuscript (226 r – 256 r; 288 r – 301 r).

Some of marginalia analysed in the article belong to the translator (Arsen Vachesdze), but some of them could have been added by a scribe or copyist.

Marginalia in the margins of the manuscript S-1463 (226 r – 256 r; 288 r – 301 r) fall into the following categories: I. Marginal signs, the so-called Nota Bene (NB) and II. Commentaries which are divided into several groups: short notes, scholia, corrections to the main text – also noted in the margins of the manuscript, bibliographical notes, lexicological and exegetical comments, etc.

The article attempts to show that the numerous marginal signs and commentaries on Theodore Abu Qurrah's works clearly demonstrates, that on the one hand, the manuscript of “Dogmatikon” was used for educational purposes and, on the other hand, witnesses the continued scholarly work of not only translators but also scribes and copyists.